

կրնամարին քէ շատ հիւանդութիւններ անոր ջրովը կը փարատին : Նոյն նեղ ճամբէն առաջ երթալով դէպ ի բերդին երրորդ կտորը, մեկ քարանձաւ մը տեսանք որ բնակիչները *Կէօվէրնիկ* (աղանոց) կանուանեն. այս քարանձաւը մութ, խոնաւ ու տխուր տեսք մը ունի. պատերուն երեսէն բանձր ջուր մը կը կարկըրէ որ ձմեռը պաղանձաւի պէս կը սառնի ու ամառը կը հալի : Իսկ աղանի ամենեւին չերեւնար այն տեղուանքը, մանաւանդ քէ բան ալ չկայ որ զիրենք հոն քաշէ :

« Բերդին երեք մասին մէջն ալ մինչեւ հիմա մնացեր են երկրորդական շէնքեր, զոր օրինակ՝ ժայռին մէջ փորուած բանտեր, շտեմարաններ, զինուորանոցներ եւ այլն :

« Սալայ բերդին մէջ վերը յիշած արձանագրութենէս ի գաղտնիք գրուածք չգտայ որ անոնցմէ հասկըցուէր քէ որ ատեն ու որոնք եղեր են հետ զհետէ այն բերդը այնպիսի շէնքերով ամրացրելոցներն որ Հայոց Բագաւորութեան խիստ գօրաւոր բերդերուն կարգը անցուցին Սիսն ալ, այսինքն Բարձրբերդին, Անարգաթային, Լամբրոնին, Կոռիկոսին ու Սեղեկիային, որ միջին դարու ատենները անառիկ կը սեպուէին՝ քէ ժայռերու վրայ շինուած ըլլալուն եւ քէ անոնց քովի ապառաժուտ ու վտանգաւոր տեղերուն համար : »

(Մնացորդը յաջորդ անգամ.)

ՏՈՐՈՍ ԼՅՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒԹՅՆԵՐԸ.

Հայաստանի այլ եւ այլ կողմերը շատ մը ինքնագլուխ ցեղեր կան որոնց մէջ աւելի բազմաթիւ են Բիւրտերն ու Թիւրքմենները :

Յայտնի է քէ անոնց հետ խառնուած են նաեւ շատ մը Հայեր, որ ետքերը մանաւանդապէս եղեր են : Բայց Կիլիկիոյ հիւսիսային կողմերն եղած Տորոս լեռներուն մէջ մինչեւ հիմա զաղքականներ կան որ ուրիշ ամեն բանի կողմանէ Թիւրքմեն ըլլալով ալ՝ միայն ազգութեամբ կամ հաւատով Հայ մնացեր են. եւ ասոնք են Զէթունցի ըսուած Հայերը :

Ասոնց վրայ հին եւ նոր աշխարհագրութեանց մէջ ընդարձակ տեղեկութիւն գտնելը մինչեւ հի-

même niveau, et à laquelle les Arméniens attribuent la vertu de guérir beaucoup de maladies. En poursuivant la marche dans la même direction, sans s'écarter du sentier qui lie le deuxième pic au troisième, on arrive à une grotte désignée par les habitants sous le nom de *Gueuverdjink* (lieu des colombes); c'est une caverne sombre, humide et du plus triste aspect, où suinte une eau épaisse, qui, pendant l'hiver, se convertit en stalactites que les premières chaleurs de l'été font disparaître. On ne voit point de colombes sur ce point, qui, d'ailleurs, ne présente rien qui puisse les y attirer.

« Dans l'intérieur de chacune des trois parties de la forteresse, on remarque encore les restes de constructions secondaires, telles que prisons creusées dans le roc, magasins, casernes.

« Je n'ai trouvé, dans le Sis-Kalessi, d'autre inscription arménienne que celle que j'ai rapportée plus haut, et qui pût me faire connaître les fondateurs et les dates des constructions successives qui placèrent ce château au rang des forteresses les plus considérables du royaume d'Arménie, telles que celles de Pardzerpert, Anazarbe, Lampron, Gorighos et de Selefke. »

(La suite au prochain numéro.)

POPULATIONS ARMÉNIENNES DU MONT TAURUS.

Il existe, dans les diverses contrées de l'Arménie, des tribus indépendantes, dont les plus nombreuses sont les Kurdes et les Turkmén, ou Turcomans.

Il est constaté que ces tribus sont composées en partie d'Arméniens, qui, plus tard, embrassèrent l'islamisme. Cependant, dans les montagnes du Taurus situées au nord de la Cilicie, il y a encore une colonie arménienne qui a conservé sa nationalité et sa religion, quoiqu'elle ait adopté complètement les mœurs et les coutumes des Turcomans : ce sont les habitants de Zéithoun.

Il a été impossible de trouver des notions détaillées sur le compte de ces Zéithouniotes dans les

մա կարելի չէ եղած. ուստի որչափ ալ համառօտ ըլլայ տեղեկութիւնը՝ պատուական է հայրենասէր անձի մը համար որ իր նախնեաց երկիրը ճանչնալ կը փափաքի : Պարօն Լանկուա հնագետ եւ հայերենագետ զաղդիացին հաճեցաւ մեզի հաղորդել այն տեղեկութիւններն որ Կիլիկիոյ կողմերը ճանապարհորդութիւն ըրած ատենը հաւաքեր էր : Հետը բերած էր անկէց նաեւ ձեռք մը ամբողջ Ձէյրունցիի հագուստ :

Եւ անա այն տեղեկութիւնը բնագրովը հանդերձ, միանգամայն Ձէյրունցի Հայուն կերպարանքը հոս կը ընդհատաւ բաւական :

géographies anciennes et modernes ; ainsi tout renseignement devient précieux pour un patriote cherchant à connaître le pays de ses pères. M. Langlois, archéologue et arméniste distingué, a bien voulu nous communiquer les notes qu'il avait recueillies pendant son voyage en Cilicie.

Il en avait apporté aussi un costume complet des habitants de Zéithoun. Nous publions ici ces notes, et nous les accompagnons d'un dessin du costume.

Ձէյրունցի Հայ մը :

« Եգիպտացիք բեպէտ շատ անգամ արշաւեր էին Կիլիկիոյ վրայ՝ չէին կրցած հոն իրենց իշխա-

« Vers la fin du xive siècle, la Cilicie, que les Égyptiens avaient tant de fois ravagée sans pouvoir y

նուրիւնը հաստատել. վերջապէս չորեքտասան-
բորդ դարուն վերջերը այն երկրին տիրեցին, եւ
Հայաստանի Լուսինեան բազաւորաց արօրը
կործանեցին :

« Յաղրականաց բրէն ազատած Հայերը գնացին
Տորոս լեռան կիրճերուն մէջ ապաւինեցան, հոն
նոր հայրենիք մը հաստատելու եւ իրենց ազա-
տուիւնը՝ կրօնքն ու սովորութիւնները պահելու
մտքով :

« Թեպէտ չորս կողմէն եգիպտացոց, Թուրքաց
եւ Քիւրտերու պէս անհաշտ բշխամիներ ունէին,
սակայն Տորոսի բարձրաբերձ գոտիներուն մէջ՝
անոնց կիրճերուն պահպանութիւն ընելով, իրենք
գիրենք կը պաշտպանէին : Օրէ օր եկած նոր զաղ-
րականներով շատցան, աներկիւղ զօրավարաց
հրամանատարութեամբ՝ շատ մը դիւցազնական
պատերազմներ ընելէն ետքը կը ցան իրենց եր-
կիրն ապահովել ու բշխամիներուն ձեռքէն ազատ
մնալ :

« Այն Հայերուն պատմութիւնը շատ մութ ըլլա-
լով, կարելի չէ գտնազան պարագաները ճշդու-
րեամբ մէջ բերել : Այս յայտնի է որ իրենց չորս
կողմը պատահած բաները չեն գիտեր. եւ որով-
հետեւ բշխամիները շատ անգամ փորձեցին որ
անոնց պաշտպանութիւն ընող ժայռերու գոտի-
ներէն վեր ելլեն, ստիպուեցան Հայերը արգելք-
ները շատցընելու, այնպէս որ բշխամիները ոչ
իրենց պատենշներուն կարենան մօտենալ եւ ոչ
Ելիւրիք բուռած վրանարնակ Հայոց բանակները
զարնել՝ որ իրենց յառաջապահ գունդի պէս են,
ու ամէն յանկարծական յարձակմունքէ ազատ
կը պահեն գիրենք :

« Ո՛ր օտարականն էր հետաքրքրութեամբ Կիլի-
կիան աչքէ անցընելու կերբայ, տեղացոց առ-
ջեւը լրտես կը համարուի, եւ այն բանակաց
պահպանութիւն ըրած ճամբաներէն առանց
փտանգի չկրնար անցնիլ. անոր համար ալ
Պ. Քիլիկիք եւ Չիհաչէֆ ճանապարհորդաց աշ-
խարհացոյցներուն վրայ Ստոյ հիւսիսային կողմը
պարապ ձգուած տեղեր կան :

« Վերջի ժամանակներս այն կողմերուն Հայերը
նոյն ազատութեան եւ ազգասիրութեան հոգով
վառուած, Թիւրքմէն ցեղերուն հետ միաբանե-
ցան, եւ քաջութեամբ դէմ կեցան եգիպտացոց
սպարապետին՝ այս ինքն Իպրահիմ փաշային, որ
թեպէտ զօրքերը շատցընելով՝ քանի մը փոքր
յաղութիւններ ըրաւ ու մտաւ Տորոս լեռնե-
րուն մէջ եւ բնակիչները հնազանդեցուց, բայց

établir leur domination, fut définitivement con-
quise par eux, et le trône des Lusignan d'Arménie
renversé.

« Les Arméniens échappés au glaive des conqué-
rants se réfugièrent dans les gorges du Taurus, avec
le désir d'y former une nouvelle patrie et la volonté
de faire respecter leur indépendance, leur religion
et leurs mœurs.

« Enveloppés de tous côtés par d'implacables en-
nemis, Égyptiens, Turcomans et Kurdes, mais cou-
verts par de hautes montagnes de la chaîne tau-
rienne dont ils gardaient les défilés, les Arméniens,
formés en tribus grossies par de nombreux émi-
grants, et soumis à des chefs intrépides, parvinrent,
à la suite de luttes héroïques, à se maintenir dans
leurs retraites et à se soustraire à une odieuse domi-
nation, ou plutôt à une entière destruction.

« L'histoire de ces Arméniens est trop obscure pour
qu'il soit possible d'en présenter les diverses phases
avec une irréprochable exactitude. Étrangers à ce
qui se passe autour d'eux, entourés d'ennemis qui,
plus d'une fois, tentèrent l'escalade de la ceinture
de rochers qui les préserve, ils durent multiplier les
obstacles qui ne permettent ni d'arriver à leurs re-
tranchements, ni même de forcer les campements
d'Arméniens Iourouks (ou nomades) qui leur ser-
vent d'avant-garde, et les mettent à l'abri de toute
surprise.

« Les étrangers qu'un désir d'exploration conduit
en Cilicie, sont considérés comme espions des mu-
sulmans; ils ne peuvent s'engager sans danger dans
les gorges que défendent ces campements, et la
lacune laissée sur les cartes de MM. Kiepert et
Tchihatcheff, au nord de Sis, en est la preuve.

« Dans ces derniers temps, toujours animés du
même esprit d'indépendance et de nationalité, les
Arméniens, joints à des tribus turkomanes, sou-
tinrent courageusement les attaques du généralis-
sime des armées du vice-roi d'Égypte, Ibrahim-Pa-
cha, qui parvint, par un déploiement de forces
considérables et après quelques succès éphémères,
à pénétrer dans les montagnes du Taurus et à ob-

քիչ ատենն ապստամբեցան լեռնականներն ու եզիպտացոց տերութեան ձեռքն ազատեցան՝ որ այն ատենները բոլոր Գարամանի տիրած էին :

« Որովհետեւ կարելի չէ Հայոց յիշատակարանները քննել նայիլ, հոս գոհ ըլլանք այս ժողովրդոց պատմութեան գլխաւոր դէպքերը զննելով միայն :

« Լեւոն 2, Ռուբինեանց կամ Հայաստանի Լուսինեանց վերջի բազաւորը, եզիպտոսի Մեմփոսէն յաղթուած, իր Սիս մայրաքաղաքին առմանէն ետեւ՝ մնացած ազնուականներովն ու զինուորներովը Կապան բերդը քաշուեր էր : Թշնամիները զինքը հոն ուրը ամիս պաշարեցին . բազաւորը յոյսը կտրեց Արեւմտքէն սպասած օգնութենէն, պաշարն ալ լմրեցած ըլլալով՝ չկրցաւ աւելի երկար ատեն դիմանալ որ ազատութիւնը չկորսնցնէր :

« Իսկ եզիպտացիք տեսնելով որ Կապանը յարձակմամբ պիտի չկարենան առնել, պաշարեցին զայն եւ պարսպին քով կըսպասէին որ Լեւոն եւ իրեն հաւատարիմ մնացած զօրականները Մեմփոսէնէն սուլդանին անձնատուր ըլլան :

« Տեսաւ բազաւորն որ իր քաշասիրտ ասպետները եւ ընտիր ընտիր զօրականները մէկիկ մէկիկ կըզարնուէին կըմեռնէին . պատգամաւոր դրկեց պաշարողներուն ու Կապան բերդը ձեռքերնին տալ խոստացաւ՝ որ Ռուբինեանց բազաւորութեան վերջի պատուարն էր :

« Սուլդանը ուրախութեամբ ընդունեցաւ Լեւոնի առաջարկութիւնը, եւ երդմամբ խօսք տուաւ որ բազաւորին եւ անոր ընկերակցաց կեանքին չդպչի, ազատութիւն ալ տալ իրենց որ իր տիրած երկրէն ելլեն երբան : Հաւատաց Լեւոն թշնամոյն խոստմանը, ելաւ բերդէն ու գնաց յաղթականին ոտքը ընկաւ : Իսկ անիկայ երդումը ոտքի տակ առաւ ու շղթայի գարկաւ զինքը . նոյնպէս կապեց անոր ընտանիքն ու գլխաւոր իշխանները, որ բազաւորին հետ մէկտեղ նախ երուսաղէմ եւ յետոյ եզիպտոս տարուեցան :

« Ստոյ առման ժամանակը Լեւոնը ձգողութիւն չող ասպետներն ու զօրականները քանի մը օր լեռները պտըտելէն ետեւ, գնացին լեռնապատ հովտի մը մէջ տեղաւորեցան, ու անոր բաց տեղերը պահապաններ դրին : Ստով հոն Հայոց զաղթականութիւն մը հաստատուեցաւ, որ մինչեւ այս օրս քովի Թիւրքմէն եւ Քիւրտ ցեղերէն

tenir une soumission plus apparente que réelle, mais qui bientôt fut suivie de révoltes, et enfin de l'affranchissement des montagnards de la domination égyptienne, qui s'étendait alors sur toute la Carmanie.

« Dans l'impossibilité de fouiller les annales arméniennes, nous nous bornerons à décrire les faits principaux qui se rattachent à l'histoire de ces populations.

« Léon VI, le dernier des rois Lusignan d'Arménie, vaincu et poursuivi par des bandes mameloukes, s'était, après la prise de Sis, sa capitale, retiré dans la forteresse de Gaban avec les restes de sa noblesse et les débris de son armée. Assiégé depuis huit mois, privé des secours qu'il attendait de l'Occident et manquant de vivres, le roi se vit bientôt dans l'impossibilité de prolonger plus longtemps une résistance de laquelle dépendait son salut.

« Les Egyptiens, n'espérant pas enlever Gaban de vive force, se bornèrent à cerner cette place, et attendirent au pied des murailles que Léon et les troupes qui lui étaient restées fidèles se rendissent à la discrétion du sultan mamelouk.

« Le roi, qui voyait mourir à ses côtés ses plus vaillants chevaliers et l'élite de ses guerriers, se décida à envoyer au camp des assiégeants un messenger chargé de négocier la reddition de la place de Gaban, dernier boulevard du royaume qu'avait fondé Roupène.

« Le sultan accueillit avec empressement les propositions du roi, s'engagea par serment à lui laisser la vie sauve ainsi qu'à ses compagnons, et la faculté de sortir librement du royaume conquis. Comptant sur les promesses de son ennemi, Léon abandonna la forteresse et vint s'humilier aux pieds de son vainqueur, qui, au mépris de la parole donnée, le fit charger de chaînes; les membres de sa famille, ainsi que les principaux barons, subirent le même sort, et, comme le roi, furent conduits à Jérusalem, et de là en Egypte.

« Les chevaliers et les soldats qui avaient abandonné Léon lors de la prise de Sis parvinrent à fuir, et parcoururent les montagnes pendant plusieurs jours sans être inquiétés par l'ennemi. Ils s'établirent dans une profonde vallée entourée de hautes montagnes, dont ils gardèrent les issues. Là ils fondèrent une colonie exclusivement arménienne,

կրտարքերին իրենց նահապետական սովորութիւններովն ու պատերազմական քաջութեամբը :

« Երբոր այն Հայ գինուորականաց զաղքականները տեսան որ բաւական ապահով են զօրաւոր յարձակմանց դեմ, երկրագործութեան ետեւ եղան :

« Երկրին այն կտորը՝ ուր որ Հայերը իրենց վրանները դրած էին, կարգէ դուրս պտղաբերութիւն մը ունենալով, իրենց ապրուստին հարկաւոր եղածը բաւականէն աւելի հասցուց : Իրենց հարստութեան մեծ աղբիւր եղան բազմաթիւ ձիւքիններն որ ատենով Գենովացիք մշակեր էին. անոր համար ալ է որ Հայերը այն երկրին անուներ *Ձէթուն* դրին, որ *Ձիքինի* լսել է :

« Սոյ, Ատանայի, Տարսուսի եւ Մսիսի Հայերը, Ձէթունցոց յաջողութիւնը լսելով գնացին իրենց հայրենակցաց հետ միացան ու նոր ցեղեր ձեւացան :

« Եւ մինչդեռ Ձէթունի ցեղերը այսպէս կարգի կը մտնէին, ուրիշ Հայեր ալ Կիլիկիոյ ցած դաշտերէն որ *Չուկուր-Օվա* կըսուին՝ գնացին Տորոս լեռը բնակեցան, Սոյ հիւսիսային կողմը՝ անկեց մեկ օրուան ճամբայ հեռու : Այն դիրքը ունենալով, դիւրին կըլլար Հայոց զանազան ցեղերուն իրարու օգնել հարկաւոր եղած ժամանակը. ուստի Հաճին անուանով գեղ մը շինեցին հոն, որ Խոզան-օղլուի երկիրներուն մէջտեղը կ'իյնայ :

« Գարձնայ, Ամանոս լեռը, որով Գարամանը Ստորոց երկրէն կը զատուի, Կիլիկիոյ արևելեան կողմէն եկած Հայոց ապաստանարան եղաւ : Անոնցմէ ետքը, այն ընդարձակ երկրին ամէն կողմէն ուրիշ պանդուխտներ ալ գնացին հետ գնեաւ, ու այնչափ շատցան որ Ամանոս լեռան բոլոր շարքը բռնեցին, եւ այն լեռն ալ Տորոսի ու Ձէթունի կիրճերուն պէս ամրացուցին :

« Տաճիկները Հայոց Ամանոս լեռան այս կողմը քաջուած տեղւոյն անուներ *Կեափուր-Տաղը* դրին :

« Տորոսի Հայոց ինքնագլուխ ցեղերուն համաձայն պատմութիւնը ընելէն ու իրենց զլխաւոր տեղերը նշանելէն ետեւ՝ կըմնայ քննել անոնց երկրին ընդարձակութիւնը, սահմանները, բերդերուն ամրութիւնը եւ կարգաւորութիւնը : Առաջ Ձէթունէն սկսիմ, որ աւելի անուանի է քէ բնակչաց բազմութեանը եւ քաջութեանը, եւ քէ չորս դին եղած ժայռերուն կողմանէ :

qui se distingue encore aujourd'hui des tribus turkomanes et kurdes qui l'avoisinent par ses mœurs patriarcales et ses vertus guerrières.

« Lorsque la colonie arménienne, toute militaire, se crut suffisamment à l'abri d'attaques sérieuses, elle s'adonna à l'agriculture.

« Le terrain, d'une extrême fertilité, sur lequel les tribus arméniennes avaient dressé leurs tentes, produisit en abondance tout ce qui était nécessaire à la vie. De nombreuses plantations d'oliviers, qu'à une autre époque les Génois avaient cultivés, devinrent la source de revenus si considérables, que les Arméniens donnèrent au territoire occupé par eux le nom de *Zéithoun*, qui signifie en turc *oliviers*.

« Les Arméniens de Sis, Adana, Tarsous et de Missis, informés de la prospérité dont jouissait la colonie du *Zéithoun*, vinrent se réunir à leurs compatriotes et former de nouvelles tribus.

« Pendant que les tribus du *Zéithoun* s'organisaient, une nouvelle colonie arménienne, partie des plaines basses de la Cilicie (*Tchoukour-Owa*), vint aussise fixer dans le Taurus, au nord et à une journée de marche de Sis. Cette position, qui permettait aux diverses tribus arméniennes de se prêter, au besoin, un mutuel secours, et sur laquelle ils bâtirent un village du nom de *Hadjin*, se trouve au centre des possessions des *Khozan-Oglou*.

« Enfin, le mont Amanus, qui sépare la Caramanie de la Syrie, servit aussi de refuge à d'autres Arméniens de la partie la plus orientale de la Cilicie. Ceux-ci furent suivis d'autres émigrants partis de tous les points de cette vaste contrée, et qui arrivèrent en si grand nombre que bientôt tout le chaînon de l'*Amanus* fut peuplé par eux, et mis en état de défense, comme les gorges du Taurus et du *Zéithoun*.

« Les Turks donnèrent à cette position retranchée des Arméniens dans l'Amanus, le nom de *Guiaourdaghe* (montagne des Infidèles).

« Après avoir présenté un aperçu historique des tribus arméniennes indépendantes du Taurus, et indiqué les points principaux sur lesquels ils se sont successivement groupés, il me reste à étudier l'étendue, les limites, la force de leurs établissements et leur organisation. Je m'occuperai d'abord du *Zéithoun*, point d'une grande importance, soit par le nombre et l'énergie de ses défenseurs, soit par la chaîne de rochers qui la couvre et lui sert de rempart.

Ա. ԶԵՅԹՈՒՆ.

« Զեյթունը բարձր դրիւք տեղ մըն է որ լայնութեան 34° եւ 35° աստիճանաց տակը կլինայ, իսկ երկայնութեան 38°, 39°. չորս կողմը բարձրաբերձ լեռներով պատած է : Սանժաններն ասոնք են . հիւսիսէն Կատաոնեան Տորոս, հարաւէն այն լեռանց հարաւային զառիվայրը՝ որոնց տակէն Պիրամոս գետը կանցնի . արեւմուտքէն Գըրմըզ-Տաղը, եւ Խողան-օղլուին երկիրները . արեւելքէն Պիրամոս գետը :

« Զեյթունի դաշտերուն անուններն են Արճիշ-օվա եւ Սուծայի-օվա : Թէքիր-սու ըսուած գետին մէջ վազած գետակները այս ընդարձակ երկիրը կոռոզեն, որ բարեբերութեան ու առատութեան կողմանէ շատ նշանաւոր է :

« Հին ատենի Կատաոնիային այս մասը, ուր ինչպէս որ ըսինք՝ անկարելի չըլլայ այն եղծուար է մտնելը, եւ պատճառն այս է որ օտար մարդ ներս չեն առնէր, քիչ ճանչցուած է, եւ այս երկրիս վրայ տրուած տեղեկութիւնները ամենեւին ճիշդ չեն :

« Ինճիճեան Հայր Ղուկաս վարդապետը միայն քանի մը տեղեկութիւն տուած է Զեյթունի վրայ իր հայերէն աշխարհագրութեանը մէջ, որ վեներտոյ Սուրբ Ղազարու վանքը տպուած է :

« Ինքը կըսէ թէ Զեյթունը աւան մըն է ժայռաւոր լեռան մը կողերուն վրայ շինուած, եւ առջեւէն գետ մը կանցնի :

« Բնակիչները բոլորն ալ Հայ են, փաշայէն ապստամբ, եւ Օսմանեան Դրան տուրք չեն վճարէր : Այս երկրիս մէջ տասուերկու եկեղեցի կայ, եւ դիտելու արժանին այս է որ ամենքն ալ զանգակ ունին : Զեյթունի բնակիչները աշտարակներ ունին՝ որոնց վրայէն կըդիտեն, եւ քանի մը բերդեր՝ որ կիրճերու մուտքը կըպաշտպանեն :

« Իրենց գլխաւոր արուեստն է երկրին երկաթի հանքերը բանեցընել, եւ անկեց իրենց լճեքերն ու հարկաւոր գործիքները կըշինեն :

« Զեյթունի գլխաւոր եկեղեցին, կըսէ, Սրբոյն Յովնանու Աւետարանչին մատուռն է որ Հայերուն հոն եկած ատենները շինուած է . հոն մեծ զգուշութեամբ ձեռագիր սխառեւրագարդ Աւետարան մը կըպահեն որ Աւետարան Սրբոյն Բարսղի կըսուի : Այն ձեռագիրը Զեյթունցիք հետերնին

I. LE ZÉITHOUN.

« Le Zéithoun, plateau situé entre les 34°-35° de latitude, et 38°-39° de longitude, est bordé de toutes parts par de hautes montagnes; ses limites sont : au nord, le Taurus cataonien; au sud, le versant septentrional des montagnes dont la base est baignée par le Pyrame; à l'ouest, le *Kermès-dagh* et les possessions des *Khozan-Oglou*, et, à l'est, le cours du Pyrame.

« Les plaines du Zéithoun sont désignées par les noms de *Ardjiche-Owa* et *Suthaly-Owa*. Des affluents du *Tekir-Sou* arrosent ce vaste territoire, qui est d'une fécondité et d'une richesse de végétation remarquables.

« Cette partie de l'ancienne Cataonie, dans laquelle il est difficile, sinon impossible de pénétrer, ainsi que je l'ai dit en indiquant les causes qui portent ses habitants à repousser les étrangers qui se présentent, est très-peu connue, et les détails qu'on a sur cette contrée sont très-peu exacts.

« Le P. Indjidji, Mekhitariste de Venise, est le seul qui, jusqu'à présent, ait donné quelques renseignements sur le Zéithoun, dans sa géographie en langue arménienne, imprimée au monastère de Saint-Lazare.

« Le Zéithoun, dit le P. Indjidji, est une bourgade bâtie sur les flancs d'une montagne rocheuse dont la base est baignée par le cours d'une rivière.

« Les habitants, tous Arméniens, sont rebelles au pacha et ne paient point d'impôt à la Porte. On compte dans ce pays douze églises; et, ce qui est surtout digne de remarque, c'est que ces églises ont des cloches. Les habitants du Zéithoun ont des tours d'observation et quelques forteresses avancées qui défendent l'entrée des défilés.

« Leur principale industrie consiste à exploiter les mines de fer de leur territoire, et à fabriquer avec ce métal des armes et divers ustensiles.

« La principale église du Zéithoun, dit le géographe arménien, est la chapelle de Saint-Jean l'Évangéliste, d'une construction qui remonte à l'établissement de la colonie arménienne; on y conserve précieusement un Évangile manuscrit orné de vignettes, qu'on appelle l'*Évangile de saint Basile*. Les

կրտանին պատերազմներու մէջ, եւ արծրքէ պահարանի մը մէջ դրած են : »

Զէյթունի բնակչաց կառավարութեանը համար Ինճիճեան Հայրը կըսէ քէ տասուերկու եմիրի կամ գաւորի ձեռք է : Այս տեղեկութիւններս վերոյիշեալ հայերէն աշխարհագրութենէն քաղուիս ետեւ կաւեցընեմ անոնք որ Զէյթունի մէջ մտնալ ջլարենալուս համար՝ Ատանա եւ Սիս գտնուող բուն Զէյթունցոց բերնէն եւ կաթուղի-կոսարանի վարդապետներէն առի որ այն զարմանալի երկրին վանքը բնակեր էին :

« Ինճի տրուած տեղեկութեանց նայելով, Զէյթունի մէջ 3000 տուն Հայ կայ եւ 20 տուն միայն Տաճիկ : Բնակիչները որ երկրագործ, երկաքաղործ ու վաճառական են, պարտաւորեալ են գաւառական տուրք մը վճարելու, որ բոլորը մէկտեղ 30,000 դուրուշ կընէ, Գաղղիոյ ստըկով 6000 ֆրանք : Բայց որովհետեւ Ատանայի եւ Մարաշի փաշային իշխանութեան տակը կըսեալուն, եւ անիկայ զիրենք պարտաւորած է որ իրենց երկրին մօտ գտնուած ճամբէն անցնող կարաւաններն ու ճանապարհորդները պաշտպանեն, անով իրենց վրայ դրուած տուրքէն ազատ կը համարուին :

« Զէյթունը ինչ որ էր Եգիպտացոց Գարամանի տիրեցէն առաջ, հիմայ նոյնը չէ : Խոզան-Օղլուի ցեղին Թիւրքմէն պէյերը որ միշտ ինքնագլուխ մնացին, եւ Հայոց հետ միացած՝ Մեհմեմէտ-Ալիի սպարապետ Իպրահիմ փաշային դէմ կեցան, Զէյթունի ու Հաճինի հայ ցեղերուն վրայ տիրապետեցին, եւ անոնց երկիրները Խոզան-Օղլուի երկիրներուն հետ խառնուեցան : Գաբըրճը Մեհմեմէտ-Աղան որ իր ցեղին անունովը Խոզան-Օղլու ալ կըսուի¹, Եգիպտացոց ետ քաշուեցին, եւ Տաճիկ զօրաց՝ Նեգիպի ու Ղոնիայի քով յաղթուեցին առիւր առնելով՝ ուզեց իր տերութիւնը Տորոսի հայ ու տաճիկ ցեղերուն դէմ ամրացընել : Խոզան-Օղլուն դրացի ցեղերուն վրայ իր ազգականներէն իշխան դնելն ու Զէյթունի եւ

habitants du Zéithoun portent avec eux ce manuscrit dans leurs expéditions guerrières, et l'enferment dans une chasse de vermeil. »

« En ce qui concerne l'administration qui régit les habitants du Zéithoun, le P. Indjidji ajoute que cette contrée est gouvernée par douze émirs ou cadis, qui se partagent l'autorité. A ces renseignements, que j'ai empruntés au texte arménien de la géographie citée plus haut, je joindrai ceux que, dans l'impossibilité de pénétrer dans le Zéithoun, j'ai recueillis à Adana et à Sis de la bouche même de Zéithouniotes et de moines du monastère patriarchal, qui avaient habité le couvent de cette curieuse contrée.

« D'après les témoignages que j'ai obtenus, le Zéithoun se composerait de 3,000 maisons arméniennes et de 20 maisons turques seulement. Les habitants, laboureurs, forgerons et marchands, sont imposés, sur le registre provincial, pour 30,000 piastres du G.-S. (environ 6,000 fr. de notre monnaie); mais, comme le pacha d'Adana et de Marasch, de qui ils dépendent nominalelement, les a chargés de protéger les caravanes et les voyageurs se rendant à Marasch par un défilé situé dans le voisinage de leur territoire, ils sont censés s'acquitter, au moyen de cette protection, souvent illusoire, de la somme imposée.

« Le Zéithoun n'est plus ce qu'il était avant l'occupation de la Caramanie par les Egyptiens. Les beys turkomans de la tribu de Khozan-Oglou, qui restèrent toujours indépendants, et, d'accord avec les Arméniens, résistèrent aux armes d'Ibrahim-Pacha, généralissime des armées de Méhémet-Ali, se sont rendus suzerains des tribus arméniennes du Zéithoun et d'Hadjin, dont les territoires sont enclavés dans les Etats de Khozan-Oglou. Katerdji-Méhemed-Agha, surnommé Khozan-Oglou du nom de la tribu dont il est le principal chef¹, profita de la retraite des Egyptiens et de l'anéantissement de l'armée ottomane à Nésib et à Konieh pour affermir sa domination sur les tribus arméniennes et turkomanes du Taurus. Non content de donner aux tribus

¹ Խոզան-Օղլուն իր տերութեան մէկ մասը քեանեայի մը յանձնած է Եուսուֆ-Պէյ անունով, որ Խոզան-Օղլու Սամուր Աղային որդին է, ու Եգիպտացոց իշխանութեան ժամանակը բոլոր լեռը կը կառավարէր :

¹ Khozan-Oglou délègue une partie de son pouvoir à un *kiahya*, Ioussouf-Bey, fils de Samour-Agha-Khozan-Oglou, qui gouvernait la montagne pendant la domination égyptienne.

Հաճինի բնակիչներէն տուրք առնելը բաւական չստեղծելով, Սոյ կաթողիկոսին ու վանքին վրայ տուրք ձգեց, եւ Զէյթունի չորս քրիստոնէայ աղաներուն ու Հաճինի աղային ընտրութիւնը իրեն պահեց, անկէց ի զատ Սոյ քաղաքապետ իր ընտանիքէն մէկը դրաւ, որ առաջ Ատանայի եւ Մարաշի փաշան եր այն քաղաքապետն ընտրողը :

« 1840ին առեւնները Գաբրըճը-Մենեմէտ Աղան դրաւ լեռնական Հայոց վրայ այն պայմանները, երբոր Օսմանեան Դուռը Գարամանն ու Ասորւոց երկիրը ձեռք ձգեց :

« Խոզան-Օղլուն այն լեռներուն մէջ իր գորութիւնն ու իշխանութիւնը հաստատելէն ետեւ Սիս գնաց, Միքայէլ կաթողիկոսը ստիպեց որ իրեն իշխանութեան տակը գտնուած հաւատացելոց շրջաբերական նամակ մը գրէ, որով հրամայէ իրենց որ Խոզան-Օղլուն իրենց գլխաւոր տէր ճանչնան : Կաթողիկոսին աջքը վախցած ըլլալով՝ շուտ մը անոր հրամանին հնազանդեցաւ. վասն զի 1825ին՝ Գաբրըճը Մենեմէտ-Աղային հայրը կաթողիկոսին նախորդներէն մէկը բուռնաւորել տրւելը եր, լեռան գլխաւորին լուծը քօրվել ու ժողովրդովը հանդերձ գլուխ քաշել ուզելուն համար :

« Գաբրըճը Մենեմէտն այն կողմի քաղաքներուն ու աւաններուն տիրապետելէն ետեւ, ձեռք ձգած երկիրը իր կողմը բռնող չորս իշխանաւոր Հայոց յանձնեց, որ մինչեւ հիմայ իւր անունովը կրկնաւարեն Զէյթունը :

Այն չորս Աղաները ասոնք են .

Ա. Եհնի-Տիւնեա-Օղլու Աստուածատուր, որ բոլոր գաւառին գլխաւորն է.

Բ. Սուրեն-Օղլու-Մարտիրոս, որ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ցեղէն է.

Գ. Շովր-Օղլու Ղազար, եւ

Դ. Յակոբ-Օղլու Մկրտիչ :

Խոզան-Օղլուն պատուիրէր է Քեհնեաներուն որ առանց իր հրամանին քրիստոնէից դէմ բան մը չընեն, եւ իրեն իշխանութիւնը բերեցընելու համար՝ Զէյթունի եւ Հաճինի բնակչաց աստուածապաշտութեանը չդպաւ, հրաման ալ տուաւ որ եկեղեցիներ ու վանքեր շինեն :

« Զէյթունի հիմակուան բնակչաց թիւը 15,000 ի կընանեն, որ երեք գլխաւոր գեղ կամ *օրաու* բաժնուած են. ինը եկեղեցի եւ մէկ վանք մը ունին որ Սոյ կաթողիկոսարանին իշխանութեանը տակն է :

voisines des chefs choisis parmi les membres de sa famille, et de lever des impôts sur les Zéithouniotes et les habitants d'Hadjin, il imposa la ville de Sis, le patriarche et le monastère, et se réserva encore le droit de sanctionner l'élection des quatre aghas chrétiens du Zéithoun, de l'agha d'Hadjin, enfin de choisir parmi ses parents le gouverneur de Sis, dont la nomination appartenait auparavant au pacha d'Adana et de Marasch.

« C'est vers l'an 1840, alors que la Porte rentrait dans ses possessions de la Caramanie et de la Syrie, que Katerdji-Méhemmed-Agha imposa ses conditions aux Arméniens de la montagne.

« Sûr de sa puissance et de l'ascendant qu'il avait à la montagne, Khozan-Oglou se rendit à Sis pour contraindre le patriarche Mikail à lancer aux fidèles soumis à sa juridiction une lettre encyclique dans laquelle il leur ordonnerait de reconnaître Kozan-Oglou pour leur suzerain. Le patriarche, dont l'un des prédécesseurs avait été empoisonné par le père de Katerdji-Méhemmed-Agha en 1825, pour avoir cherché à se soustraire, lui et ses fidèles, au joug du chef de la montagne, se hâta, pour éviter le même sort, de souscrire aux injonctions qui lui furent faites.

« Maître des villes et des bourgades de la montagne de Khozan, Katerdji-Méhemmed-Agha donna l'investiture à quatre nobles arméniens qui étaient dans ses intérêts, et qui gouvernent encore en son nom le territoire du Zéithoun.

« Ces quatre aghas sont :

1° Yéni-Dunia-Oglou Asdouadzadour, chef supérieur de la contrée;

2° Souren-Oglou Mardyros, de la parenté de saint Grégoire l'Illuminateur;

3° Chovr'Oglou Ghazar;

4° Agop-Oglou Meguerditch.

« Khozan-Oglou recommanda à ses *Kiahias* de ne rien entreprendre contre les chrétiens sans son ordre; et, afin de rendre sa domination tolérable, il conserva aux habitants du Zéithoun et d'Hadjin leurs institutions religieuses, et leur permit de construire des églises et d'élever des couvents.

« Aujourd'hui, le Zéithoun compte 15,000 habitants répartis entre trois villages distincts ou *ourdous*, neuf églises et un couvent dépendant du siège patriarchal de Sis.

« Զեյթունցիք ամեն ժամանակ իրենց հարցը կրօնքին հաւատարիմ մնացած են. եւ սակայն երկար ժամանակէ ի վեր Թիւրքմեններու հագուստը, լեզուն ու սովորութիւններն առած են : Այնպէս որ միշտ Խոզան-Օղլուի մահմետականներուն հետ կապակցութիւն ունենալով ու հետերին խաղաղութեամբ ապրելով, հարկ եղած առանձն անոնց հետ կրմիաբանին նաեւ լեռան ազատութիւնը պաշտպանելու. ասով՝ զոնէ դրաւ՝ Թիւրքմեններէն ամենէին տարբերութիւն չունին : Խոզան-Օղլուի զինուորներուն չափ եւ քերես անոնցմէ ալ աւելի աներկիւղ ըլլալով, անոնց պէս զինուորական կրթութիւններ կրնեն. կրսեն քէ երբեմն կրմիանան ալ անոնց հետ կարավաններու վրայ յարձըրելու, եւ իրենց լեռը հանող ճամբաներէն դուրս ճանապարհորդներէն ստակ կտոնեն, իսկ իրենց լեռները օտար մարդ չեն ձգեր որ մօտենայ :

« Այս վերջի պարագայովս կիմացուի բաւական քէ ինչ պատճառաւ կարելի չէ եղած մինչեւ հիմայ Զեյթունի մէջ եւ Խոզան-Օղլուի երկիրները ճամբորդութիւն ընել ու ստորագրութիւնը գիր անցընել :

(Շարայարութիւնը յաջորդ քերթին մէջ :)

ԼԵՈՆ ՎԵՐԶԻՆ ԹԱՂԱԿՈՐ ՀԱՅՈՑ :

(Շարայարութիւն եւ վերջ ¹ :)

Սակայն քանի որ կրօնաւորները երգը առաջ կրտանին՝ դրսի աղաղակը կրպակներ : Երգն որ լսեցաւ, եւ վաճառարը Օրհնեալ եղբորէն քաւ, խոր լուրիւն մը տիրեց եկեղեցւոյն ներսն ու դուրսը :

— Եղբարք, քաւա վաճառարք. այս գիշերս պէտք է աղօրքով անցընենք : Պէտք է խնդրենք Աստուծմէ որ այս մեր խոնարհ բնակարանիս վրայէն իր բարկութիւնը վերցընէ, եւ աղօրք ընենք այն խեղճ մեղաւորներուն համար որ ուզեցին Աստուծոյ տաճարը պղծել :

Առաջ անցաւ Լեոն՝ գլուխը ծած ու ձեռքները խաչաձեւ կուրծքին վրայ դրած. Հայր սուրբ, քաւ, եւ այս գիշեր առաջակցազ զվատութիւն հետ խօսեցայ. եւ կարծեմ որ եթէ կարենամ գիշերը գտնել, վանքը ամեն վտանգէ ազատ կրմնայ :

— Այն անգամներուն քով մի երբաւ որդեակ, քաւ վաճառարք : Այդ քու սուրբ զգեստդ որ տեսնեն՝ իրենց անգործիւնը անկի կըզգործի :

— Հայր սուրբ, պատասխանեց Լեոն. բոլոր միաբանութեան

« Les habitants du Zéithoun n'ont pas cessé un seul instant d'être attachés à la religion de leurs pères. Cependant ils ont adopté depuis fort longtemps le costume, le langage et les mœurs des Turkomans. En contact incessant et vivant en paix avec les musulmans de Khozan-Oglou, auxquels ils se joignent au besoin pour défendre l'indépendance de la montagne, les Arméniens du Zéithoun sont devenus, du moins en apparence, de véritables Turkomans; aussi et peut-être plus intrépides que les guerriers de Khozan-Oglou, ils se livrent comme eux à des exercices et aux habitudes militaires. On assure même qu'ils s'unissent parfois à ces derniers pour attaquer les caravanes et rançonner les voyageurs en dehors des défilés qui conduisent à leurs montagnes, dont ils interdisent l'accès, et dans lesquelles les étrangers ne pourraient s'engager sans périls.

« Cette dernière circonstance explique suffisamment les causes qui, jusqu'à présent, ont empêché de tenter une exploration sérieuse dans les possessions du Zéithoun et de Khozan-Oglou.

(La suite au prochain numéro.)

LÉON VI, DERNIER ROI D'ARMÉNIE.

(Suite et fin ¹.)

Cependant à mesure que les moines chantaient, le bruit extérieur s'affaiblissait. Bientôt le psaume s'acheva, et quand le prieur eut prononcé la formule : *Benedicat vos omnipotens Deus...*, le plus grand silence régnait dans l'église et au dehors.

— Mes frères, dit le prieur, nous passerons cette nuit en oraisons. Nous demanderons au ciel de détourner sa colère de dessus cette humble maison, et nous intercèderons pour ces malheureux pécheurs qui ont tenté de violer le sanctuaire.

— Mon père, dit le moine Léon en s'avancant la tête inclinée et les bras en croix sur la poitrine, j'ai parlé cette nuit même au chef des routiers, et j'ai lieu de croire que si je pouvais le retrouver, je m'assurerais que le couvent ne court plus de danger.

— N'allez pas vers ces méchants, mon fils, dit le prieur. Le saint habit que vous portez ne fait que servir d'aiguillon à leur cruauté.

— Qu'est-ce que la vie d'un indigne serviteur de Dieu,